

Inetimologikus mássalhangzók megjelenésének mássalhangzós környezetben többféle magyarázata lehet. Legnagyobb arányban hangfiziológiai-fonetikai okok hívják életre őket, de számolhatunk emellett az analógia hatásával vagy az asszociációs változás lehetőségével is.

5. És végezetül még egy általános megjegyzés. Az egyes hangoknál, jelenségeknél bemutatott példák száma tovább szaporítható, és nem csupán újabb és újabb adatok bevonása révén, hanem a meglévő ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek etimológiájának a tisztázásával is. Az etimológia bizonytalanságai miatt ugyanis számos esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy szóban, egy névben van-e anorganikus hang. Ez persze más oldalról azt is jelzi, hogy „Az anorganikus hangok vizsgálata szoros összefüggésben van az etimológiai kutatásokkal: megállapításai függenek az eddigi eredményektől, de vissza is hatnak amazokra.” (ZELLIGER: MNy. 1996: 482).

TÓTH VALÉRIA

Inetymological consonants in early Hungarian place names

Inetymological sounds are surplus vowels or consonants that are added to the etymon, or the original sound structure of a word, in the course of its historical development. Their occurrence in Hungarian common words has been discussed in two monographs by István Nyirkos, but their role in proper names has not been studied so far in a comprehensive manner. This paper investigates the appearance of inetymological consonants mainly in the place name material of 11–14th-century documents. — The most frequent cases, as with common words, involve hiatus resolution. Sequences of two adjacent vowels are often broken up by *j*, *v*, or *h*. In consonantal environments, it is *l*, *n*, and *p* that are most often inserted, but *r*, *g* (~ *k*), *d* (~ *t*), *m*, *h*, *j*, *v* also occur. The paper deals with the phonetic contexts of inetymological consonants in detail, it tries to reveal the phonetic reasons, as well as some extraphonetic ones, for these sound changes.

VALÉRIA TÓTH

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában

Bodri, beszari, betoji, becsali, csali, csücsöri, csihi-puhi, facsari, habari, hadari, hányaveti, hunyori, játszi, kupori, lesipuskás, lóti-futi, maradi, rátarti, szájítati, ugrifüles, tutyimutyi, vicsori, vigyori, zsugori. — Mi a közös ezekben a szavakban? Az, hogy ha szerkezetüket tekintjük, a követhetőképp tagolhatók: igető + képző. De milyen képző az *-i*? RUZSICZKY ÉVA szerint (A szóképzés: MMNyR. 1: 386) kicsinyítő jelentésű, tréfás vagy gúnyos színezetű melléknévképző. Ha azonban a TESz.-ben nézzük meg például a *zsugori*-t, ezt találjuk: „az igetőnek igenévi származéka a *zsugori*”. Hova soroljuk tehát ezt a HORGER által „névszóvá vált igealakok”-nak nevezett csoportot (A magyar igeragozás története. Szeged, 1931. 75): a melléknévek vagy az igenevek közé? Lehet-e egyáltalán *-i* képzős melléknévi igenév?

Az igenevek csoportja a mai magyarban jellegzetes kategória, jellegzetes képzőkkel, jellegzetes funkciókkal. Arra, hogy az igeneveket és az igéből képzett melléknéveket egymástól elkülönítsük, a szakirodalom több szempontból álló rendszert dolgozott ki (ennek legutóbbi összefoglalása: SZILASSY ESZTER, Melléknévi igeneveink mondatbeli szerepéről: MNy. 41. 2003: 597). E szempontrendszer szerint a fent megnevezett szavak inkább melléknévi tulajdonságokkal jellemez-

hetők, mint igenévvél. A történeti nyelvtan azonban ismer *-al-e* képzős melléknévi igeneveket, melyek ma már melléznevesültek, sőt főnevesültek is, eredetükben azonban *γ*-ra visszavezethető igenevek (*csusza, szüle*, vö. GyS. *eleeknek, walacnok*). Hangtörténetileg tehát nincs nehézsége egy *-γ > -i* igenévképző kialakulásának sem. A JÁSÓ ANNA szerint (Az igenevek: TNyT. 1: 325) „a diftongus fejlődése *i* hangot is eredményezett — így keletkezett *i*-n keresztül az *-i* képző: *vigyor* ~ *vigyoré* —, ám az *-i* képzős igenévre csak a korai ómagyar végéről van adatunk.” Közül is egyet: „1453: *Sarkantys* szn.” [ez az évszám persze csak jóindulattal nevezhető korai ómagyarnak].

Ha azonban szemügyre vesszük a TESz. és még inkább az EWUng. minősítéseit, már elbizonytalanodunk: az EWUng. jelen idejű melléknévi igenévképzőnek tartja a *csihi-puhi*, a *tutyimutyi* *-i* képzőjét, szintén effélének a *hányaveti* *-i*-jét, ugyanakkor megjegyzi: „Zum PartzBSf *-i* in spielerischer Funktion vgl: *játszi* (→ *játszik*) ...”, tehát kiemeli a képző játékos szerepét. Hasonlóít ír a *lesipuskás*-ról is: játékos szerepben álló igenévképzőnek tartja itt is az *-i*-t. „Spielerischer Funktion” jellemzi a *rátarti* igenévképzőjét, s szintén igenévképző van az EWUng. szerint az *ugrifüles* *ugri*-jában. „Spielerische Wortschöpfung”-ként jellemzi az EWUng. a *vigyor* alakulásmódját, bár képzőjét igenévképzőnek tartja. A *vigyor* szócikkében utalást kapunk a *zsugorri*-hoz, ám ott a szótár a képzőt csupán játékos kicsinyítő képzőként határozza meg, elvonva tőle az igenévi jellegét. Szintén kicsinyítő képzőnek tartja a szótár a *kupori* képzőjét, zárójelben azonban ez áll róla: „(urspr PartzBSf)”. S hogy még kevésbé legyen egyértelmű a dolog, a TESz. ekképpen jellemzi a szót: „a *kupori* játszi képzésű szavakban szokásos *-i* igenévképzővel jött létre”. A két képzői funkció egybemosására példa a TESz. fogalmazása a *habari* és a *hadari* kapcsán: „a *habra*, *habri* stb. melléknév a *habar*-nak az igeneve, illetőleg ennek játszi továbbalakítása” és „Az igenévi jellegű, illetőleg játszi képzésű *hadra*, *hadri* szavakra vö. *habra*, *habri*.” (Az illetőleg „okos” költőszó. Akkor használjuk, ha nem tudunk vagy nem akarunk egyértelműen állást foglalni valamben.) Ezek a megfogalmazások alátámasztják azt az érzésünket, hogy a csoport tagjai köztes helyet foglalnak el az igenevek és a melléznevek között, s létükkel igazolják LENGYEL KLÁRA megállapítását: „Valószínűleg bele kell nyugodni abba, hogy a melléknévi igenevek és a melléznevek között van egy viszonylag széles sáv, amely az átmeneti szóegyedeket tartalmazza.” (Az igenevek helye a szófaji rendszerben. NytudÉrt. 146. Bp., 2000. 43).

Bizonytalanságunkat fokozza az a tény, hogy a szócsoport tagjainak első adatai nem túlságosan régiek. Csupán a *csali* adathozható a XVI. századból, a *hadari* és a *játszi* a XVII.-ből, néhány a XVIII. század végéről, de legtöbbször XIX. századi.

Jellegzetességük továbbá, hogy több tagjuk keletkezésénél, létrejötténél ott találunk egy tulajdonnevet. A *bodri* első adatában (1790.) mint állatnév jelenik meg, s 1793-ban Gvadányinál is „Bodri kuvaszt” találunk (az irodalmi adatok származási helye a Nyelvtudományi Intézet nagyszótári elektronikus korpusza), a *rátarti* Arany Jánosnál „Rátarti Mózes uram”-ként jelenik meg, a *zsugori* Fejér Györgynél (a dráma címe: Az öreg fősvény) „Zsugori uram”-ként. Külön kis tanulmányban mutatja be a *maradi* létrejöttét MIKESY SÁNDOR (MNy. 1955: 227—8): egy költött, a szóban hordott tulajdonságot kifejező családnév mint beszélő név jött létre, s vált rövid időn belül közszóvá (Jókai 1867-es műve, A köszívű ember fiai már közsóként tartalmazza). A képzett szóban rejlő „beszélő tulajdonság” még a közelmúlt szépirodalmában is létrehozott ilyen neveket: *Ugri Miska*, *Csali Pista* Urbán Ernőnek az 50-es, 60-as években írt műveiben.

Hogyan valószínűsíthetjük mindezek ismeretében a képzett szóalak létrejöttét? Úgy vélem, az *-i* képzős igei alapú szóalakok többféle analógia együttes hatása érvényesülésének következtében alakultak ki. Mint fentebb idéztük, *-i* képzős melléknévi igenevek a korai ómagyar kor végén kialakulhattak. Szintén a korai ómagyar kor végén, a kései ómagyar kor elején jelentkezik az *-i* kicsinyítő képző. Ennek eredete több feltételezést enged meg, hadd idézzem hosszabban SZEGFÜ MÁRIÁT: „A XIV. sz. közepén bukkannak fel az első *-i* becéző képzős származékszavak, de a kései ómagyar kor végéig egészen ritkán kerülnek elő: 1348: *Mary* [...]. A képző eredetét illetően nem tudunk egyértelműen állást foglalni. Az bizonyos, hogy nem lehet azonos a korai ómagyar nyelv-

emlékekben sűrűn előforduló szóvégi: TA: *Opoudi* [...], illetve szóbelseji, általában valamely képzőt megelőző *i*-vel: DömAd.: *Bábisa* [...]. Annak azonban van valószínűsége, hogy a fenti származékszavakban az *i* hangban is érezhettek funkciót. Különösen jelentős szerepet kaphattak ebben a *-di*-re végződő alakok, egyrészt, mert a *-d* képző után az átlagosnál hosszabb ideig megmaradt a tövégi vokális, másrészt az *i* egyalakúsága is kedvezhetett annak, hogy képzőnek értékeljék. [...] Azt is számításba kell vennünk, hogy *i* hangalakú becéző képző szinte minden nyelvben létezik, ami hangszínének, hangulatának folyománya, így a magyarban is hangulatfestő jellege miatt válhatott képzővé. Az említett tényezők egymást erősítve segíthették az új képző létrejöttét egy eredetileg funkciótlan hang jelentésmódosító tartalommal való feltöltésével” (A névszóképzés: TNYT. II/1: 278—9). Továbbá a becéző jellegű rövidítéses továbbképzés példáihoz sorakozik lényegében azonos időben egy másik *-i* képző is, melynek egyetlen funkciója családnevek létrehozása volt (uo. 315).

Az előbb említett becéző, kicsinyítő *-i* képzőt alkalmazta számos esetben az ún. játszi szóképzés kapcsán a népnyelv. Ha végignézzük LACZKÓ GÉZA tanulmányának (Játszi szóképzés: Nyr. 1907: 295—310) deverbális *-i* képzős alakulatait, túlnyomó számban tulajdonnévi példákat találunk (*Botoli, Cselecsali, Csurgi, Dönti, Emeli* stb.) gúnynévi vagy csúfnévi megjelöléssel (uo. 307). Több ágból folyó hagyománya volt tehát az *-i* képző alkalmazásának, s ehhez járult egy új elem, az ún. „beszélő nevek” divatja a XVIII. század végén, a XIX. század első felében. E beszélő nevek az alapszó közszoji jelentésének besugárzása révén jellemeztek, vagy bizonyos képzeteket igyekeztek előidézni, s így alakult ki kétségtelven a már említett *maradi* szavunk (MIKESY i. m.). Sajátos közszo—tulajdonnév-viszonyt találunk tehát ezen *-i* képzős szavak jó részében: a meglévő *-i* képzős közszo mellé az *-i* képzős tulajdonnévi forma analógiahatása, mintaadó szerepe (vö. HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 21) járult, s hozott létre új neveket (*Maradi, Rátarti*), majd e nevek egy része köznevesült.

KIEFER FERENC szerint a strukturális szemantikát elsősorban a tulajdonnevek köznevesülésének problémája érdekli „és azoknak a funkcióknak a jellemzése, amelyeket a tulajdonnév a különböző nyelvi kontextusokban betölthet” (Jelentélmélet. Corvina, Bp., é. n. 163). Egy korábbi tanulmányomban (Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: Kontrasztív szemantikai kutatások. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2001. 143—7) bemutattam, hogyan alakulhat a formularésszé vált egykori tulajdonnév új tartalommal kibővülve ismét tulajdonnévvé. A *maradi* és társai esetében viszont egy fordított folyamat figyelhető meg: az egykori igealak egy képző segítségével névvé válik, majd e név — az ige eredeti jelentését őrizve — elősegíti újabb közszo létrejöttét. Ugyancsak a hivatkozott tanulmányban megpróbáltam kimutatni, hogy az aktuális nyelvhasználatban köznevesülő tulajdonnév esetenként grammatikailag is átmeneti formákkal jellemezhető. A *maradi* és társai alapján ezt a megállapítást úgy bővíthetjük, hogy a tulajdonnév esetenként új, sajátos szófajalakító szerepben is részt vállalhat.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vaskapu. TAGÁNYI KÁROLY „Gyepü és gyepüelve” című tanulmányában ezt olvashatjuk: „A kőkapukon kívül helyneveinkben gyakran előfordul a *Vaskapu* név is, mely minden bizonnyal közszo is volt, mit a latin »porta ferrea« vagy »claustra ferrea« kifejezések is bizonyítanak, de ilyen vaskapun természetesen nem csakugyan vasból készült, hanem csupán erősen védett vas, vas erejével vetélkedő erejű kapukat kell értenünk” (MNy. 1913: 99—100). Szükségesnek tartott lábjegyzetet is írni hozzá: „Ennélfogva a többi *Vas-* jelzővel ellátott helyneveink is, ha csak valóban vasbányászatra nem utalnak, nevüket ilyen megerősített helyeknek köszönhetik”. HEFTY GYULA ANDORNak más a véleménye: „Azt a helyet, ahol az út sziklák közt visz el, kapunak nevezik. Ide-